

ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІРМЕН ХАРКОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Стаття присвячена економічній діяльності вірмен Харкова у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХІ ст. В цей період вірмени відігравали значну роль в економічному житті міста. Основними сферами торгівлі, де працювали вірмени на початку ХХ ст., були хлібобулочна, винна та фруктові. На сучасному етапі історії вірменської громади значно посилюється вплив її представників на різні сфери економіки міста: торгівля, банки, будівництво, медіа-бізнес та інші.

Ключові слова: вірмени, Харків, економіка, торгівля.

Статья посвящена экономической деятельности армян Харькова во второй половине XIX в. - начале XXI в. В этот период харьковские армяне играли значительную роль в экономической жизни города. Основными сферами торговли, где работали армяне в начале XX в., были хлебобулочная, винная и фруктовая. На современном этапе истории армянской общины значительно усилилось влияние ее представителей на различные сферы экономики города: торговля, банки, строительство, медиа-бизнес и др.

Ключевые слова: армяне, Харьков, экономика, торговля.

This article deals with the economic activities of the Kharkov Armenians in the second half of the XIX c. – at the beginning of the XXI c. During this period Armenians of Kharkov played the significant role in the economic life of the city. The main areas of trade where they worked at the beginning of the twentieth century were bakery, wine and fruit. At the current stage of the history influence of the Armenian community representatives has significantly increased on the various sectors of the city's economy: trade, banking, construction, media, business, etc.

Keywords: Armenians, Kharkov, economy, trade.

Постановка проблеми. Економічний розвиток міста відбувається лише за активної участі усіх національних громад. Вірмени мешкають в Харкові з кінця ХVІІІ ст. Проте постійна громада з'явилася в 60-х роках ХІХ ст. З тих пір вірмени приймали активну участь в усіх сферах життя міста. Стаття присвячена економічній діяльності вірмен Харкова у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХІ ст.

Аналіз актуальних досліджень. Спеціальні наукові дослідження з цієї проблематики відсутні. Дані про окремих відомих представників вірменської економічної еліти Харкова наводяться в таких довідкових виданнях, як «Наука и образование Украины. Украина 2007. Персоналии», «Хто є хто на Харківщині. Видатні земляки» (2007), а також в книзі В.Л.Карнацевича «100 знаменитих харьковчан». Джерельною базою дослідження є адресно-довідкові книги: «Харьковский календарь» (1869-1916), «Весь Харьков» (1912-1917), «Весь Харків» (1925-1937), «Адресь Харькова» (1910), а також публікації в періодичній пресі та матеріали усної історії (інтерв'ю).

Метою статті є з'ясування ролі представників вірменської громади в різних сферах економіки Харкова у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Одним із традиційних видів діяльності для вірмен була пекарська справа (випічка хліба). 1879-м роком датується згадка у офіційних джерелах хлібопекарні, що належала харківському вірмену Багдасарову [36]. На 1890 р. відома булочна на Ковальській вул., власником якої був Оганес Мкртич [37]. На 1904 р. 7 булочних належали вірменам: Саркісу-Кіркору, Агопу (сину Оганеса), Агопу (сину Асека-Бурначова), Вартану (сину Ованеса), Бегосу (сину Адама), Агапу Мовсесову, Керону Адамову [38]. У 1910 р. їх кількість досягла 20, у 1912 – 19, а в 1916 – 34 [1, 2, 5]. Вірменські булочні були розосереджені по всьому місту [1-5, 38].

На 1910 р. відомо про дві пивні. Крім того, вірменам належало дві винних лавки, взуттєва лавка, молочна лавка, дві їдальні, а також сім фруктових лавок [1]. До 1913 р. зростає присутність вірмен у винній та віно-бакалійній торгівлі. В 1913 р. нараховувалось 6 лавок. Кількість фруктових лавок, навпаки, зменшилося до трьох. Вірменам також належала лавка з продажу мінеральної води, а також взуттєва лавка [3].

У 1914 р. нараховувалось 5 виноторгових лавок, що належали вірменам [4]. На 1916 р., окрім булочних і хлібопекарень, харківським вірменам належали аптекарський магазин, дві кондитерських, винно-бакалійна лавка, гастрономічна лавка, вегетаріанська їдальня, а також 4 фруктових лавки [5]. На 1917 р. виноторгівлею займався Е.К.Карпетов на вул. Петровського, а каву продавав В.Н.Мірак'ян на Миколаївській вулиці [6].

У 20-х рр. ХХ ст. невелику групу вірменського населення склали дрібні торговці. Так, за даними на 1929 р. в Харкові налічувалося 60 торговців вірменського походження, основна частина яких займалася продажем бакалійних товарів – 16, вина – 11 і фруктів – 6. Наприклад, можна

назвати бакалійні лавки – Дербогос’янца на Римарській вул. та Мелконяна на Цукрозаводській; винні – Жамгор’янца на Люсинській вул. та Мінкяна на Пушкінській вул.; фруктові – Шагояна на вул. Свердлова і Калачяна на Дмитрієвській вул. Вірмени також були директорами 11 складів і 7 їдалень. Серед них: директорами складів були Тешиш’янц на Плеханівській вул. та Егерзьянц на Юр’євській вул., директорами їдалень були Мартіросов на вул. К.Лібкнехта і Казандж’янц на вул. Пушкінській [7].

Засновник фірми по виробництву феєрверків Саркіс Тарасьянович Давтян народився в Харкові в 1912 р. Родина Давтян походить з Нахичевані-на-Дону. Дід Саркіса був священником та мав прізвище Давтян Тер Овсенян. Батько Саркіса, Тарасьян, закінчив медичний факультет Харківського університету за спеціальністю гінеколог, а після цього був направлений на роботу в Вірменію. В 1915 р. його вбили турки, а Саркіса з матір’ю сховали та вивезли до Росії. Вони приїхали в Харків до діда, та оселилися на Катеринославській вулиці [14]. В 1926 р. в Харків приїхала піротехнічна трупа Руджиєрі, представника відомої італійської сім’ї, яка стояла у витоків справжніх феєрверків. Ця подія стала доленосною для Саркіса. Під враженням від побаченого феєрверка він попросив маестро прийняти його в учні. Руджиєрі погодився та декілька місяців навчав 14-річного хлопця. В 1934 р. Саркіс Давтян заснував піротехнічну майстерню у Центральному парку культури та відпочинку ім. Горького, з якої бере початок історія фірми по виробництву феєрверків, що на 2008 р. мала назву «Закрите акціонерне товариство «Піротекс» [29]. В 1937 р. відбувся перший карнавал феєрверків в Харкові, присвячений 20-ти річчю Жовтневої революції. В 1945 р. С.Т.Давтян організував феєрверк, присвячений перемозі у Великій Вітчизняній війні, а в 1949 р. – присвячений 150-річчю від дня народження О.С.Пушкіна [26]. Він прожив 71 рік і до останніх днів очолював фірму [14].

Справу Саркіса Давтяна продовжив його старший син Володимир Саркісович Давтян. На 2008 р. він був директором Центрального парку культури та відпочинку ім. Горького, президентом Закритого акціонерного товариства «Піротекс» та лауреатом рейтингу «Харків’янин століття» [14, 44].

Його брат Олександр Саркісович Давтян є одним із найвідоміших підприємців Харкова. Він народився 8 квітня 1952 р. в Харкові. У 1967-1968 рр. працював учнем токаря на Харківському інструментальному заводі, у 1969-1970 рр. – кіномеханіком кіноконцертного залу «Україна», а в 1970-1971 рр. – робітником Центрального парку культури та відпочинку ім. Горького. В 1971 р. О.С.Давтян був покликаний на службу в Радянську Армію. Після повернення з армії в 1973 р. він почав працювати на підприємстві «Культпромпіротехніка», де зробив кар’єру від піротехніка, а потім начальника цеху до заступника генерального директора. В 1992 р. покинув фірму та повністю зайнявся власним бізнесом («АТ Давтян та компанія»).

О.С.Давтяну належать готель «Харків», компанія «Контінентбуд» (інвестиції в будівництво, нерухомість, виробництво будівельних матеріалів), а також ряд засобів масової інформації. Це, зокрема, харківський телеканал «Simon», газета «Об’єктивно» та однойменне інтернет-видання. Рекламна агенція «Simon», що належить відомому підприємцеві – одна з найбільших в Харкові. У О.С.Давтяна є бізнес і за кордоном, у т.ч. в Австрії [30]. З 1999 р. він став президентом ЗАТ «Готель Харків» та президентом ТОВ «Інвестиційна група «ДАД», в якій було об’єднано більшу частину його бізнесу.

У 1999 р. з благословення Митрополита Харківського і Богодухівського Никодима О.С.Давтян заснував благодійний фонд «Заповіт». За активну участь у відновленні і будівництві церков його було нагороджено орденом Князя Володимира III ступеню та Георгіївською медаллю [33]. Чотири рази ставав лауреатом рейтингу «Харків’янин року» (2001, 2005, 2007, 2010) [39, 41-43].

З 2003 р. президентом Благодійного фонду «Заповіт», а з 2004 р. головою наглядової ради ТРК «Simon» є дочка цього відомого бізнесмена – Карина Олександрівна Давтян [10]. Вона народилася 27 січня 1978 р. в Харкові. В 1997-2003 р. навчалась в Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна. Закінчила факультет іноземних мов за спеціальністю «філолог-перекладач англійської мови», а також факультет філології за спеціальністю «журналіст». В 1997-1999 рр. К.О.Давтян працювала директором торгового центру «Д4», а з 1999 р. – PR менеджером та телеведучою ТРК «Simon». В 2000-2003 рр. вона очолювала дитячу телевізійну школу «Simon-імідж». В 2010 р. К.О.Давтян була обрана депутатом Харківської міської ради і стала заступником голови постійної комісії з гуманітарних питань (освіта, культура, духовність, молодіжна політика і спорт) [12]. Вона нагороджена Почесною грамотою Міністерства культури і туризму України, Почесною грамотою Харківського міського виконавчого комітету та відзначена званням кавалер-дамі ордену «Свята Анна» IV ступеня, а також стала лауреатом регіонального рейтингу «Харків’янин року» (2010) [18; 21, с.105; 43].

В 2010 р. депутатом Харківської міської ради був обраний син О.С.Давтяна – Дмитро Олександрович Давтян, який увійшов до складу постійної комісії з міжнародного співробітництва, інвестицій і сприяння підготовці та проведенню в м. Харкові Євро-2012. Він народився 24 січня 1985 р. у Харкові. В 2008 р. закінчив Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за спеціальністю «Економіка і підприємництво. Фінанси». З 2007 р. Д.О.Давтян є президентом Товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) «Готель Харків», а з серпня 2010 р. – директором ТОВ «Інвестиційна група «ДАД» [11].

Історія водного господарства Харкова безпосередньо пов'язана з ім'ям В.А.Петросова – народного депутата України (2006), депутата Харківської міської ради (1972-2006), доктора технічних наук, професора, академіка Міжнародної академії екологічної реконструкції. В 1963-1968 рр. він працював головним інженером служби міських водопровідних систем Харківського водотресту, в 1968-1972 рр. – заступником начальника, а з 1972 р. по 1982 р. – начальником Виробничого управління водопровідного господарства Харкова. З 1982 р. по 2004 р. В.А.Петросов був генеральним директором Харківського територіального виробничого об'єднання комунально-промислового водопостачання «Харківкомунпромвод». У червні 1984 р. брав участь у ліквідації наслідків аварії на каналізаційних спорудах Белгорода (Росія). З перших днів Чорнобильської катастрофи 1986 р. він безпосередньо брав участь у ліквідації наслідків аварії, керував роботою проектно-будівельних організацій. У 1988 р. займався від України відновленням водопостачання у Вірменії після землетрусу [25]. Під керівництвом В.А.Петросова було створено 18 фонтанів, у тому числі і кольорово-музичні, що стали улюбленим місцем відпочинку і візитною картою Харкова. До 350-річчя Харкова (2004) за його безпосередньої участі був відновлений каскад фонтанів у саду ім. Шевченка. З 2004 р. до 2006 р. В.А.Петросов обіймав посаду генерального директора КП «Вода» [24]. З серпня 2006 р. він – почесний генеральний директор, а з 23 листопада 2007 р. – почесний генеральний конструктор наукових напрямків зі стійкості водопостачання КП «Вода» [32].

Із середини 1960-х рр. до 1990 р. спочатку начальником будівельного управління, а згодом управляючим Харківського обласного будівельного тресту працював Георгій Багратович Гурджян. В 1950 р. він закінчив Харківський інженерно-будівельний інститут [13].

У 1982-1990 рр. управляючим трестом «Південтрансбуд» був Юрік Степанович Мкртчян (1939-1999) – народний депутат України (1998-1999), заслужений будівельник України, почесний залізничник СРСР, лауреат премії Ради Міністрів СРСР. Йому належить ідея створення нового підприємства – домобудівного комбінату. З 1990 р. Ю.С.Мкртчян працював заступником голови Харківського обласного виконавчого комітету, з жовтня 1995 р. по лютий 1997 р. – заступником голови Харківської обласної державної адміністрації, а в 1997-1998 рр. – начальником Головного управління будівельного комплексу Харківської області. Він був нагороджений Знаком відзнаки Президента України [20; 21, с.124; 27; 28]. Син Ю.С.Мкртчяна Роберт Юрійович Мкртчян в 1993 р. став генеральним директором приватного підприємства «Гаяне», а в 1995 р. очолив Союз підприємств будівельного комплексу Харківської області [19].

У 1983 р. директором Харківського електроапаратного заводу був призначений Юрій Костянтинівич Карапет'ян – заслужений працівник промисловості України, член-кореспондент Академії будівництва України. В 1994 р. він став головою правління та президентом ЗАТ «Харківський завод електромонтажних виробів №1» [15].

В 1990 р. одне з перших на Україні акціонерних товариств (АТ «Інвестор») заснував Арсен Борисович Аваков – народний депутат України (з 2012 р.), голова Харківської обласної державної адміністрації (2005-2010). В 1992 р. під його керівництвом було створено комерційний банк «Базис» [9; 16, с.5].

У 1991 р. була створена науково-виробнича фірма «АРГУС», яка спеціалізується на розробці програмного забезпечення. Генеральним директором фірми став Левон Казарович Аветісян, а технічним директором – Олександр Арегович Дабагян [31]. На 1995 р. генеральним директором промислово-торгового підприємства «Харківхліб» був Сергій Миколайович Саакян [34]. На 2008 р. директором ВАТ «Націонал» являвся Карен Левонович Геворкян, президентом Східноукраїнського акціонерного банку «Грант» – лауреат рейтингів «Харків'янин року – 2001» та «Харків'янин століття» Саркіс Ваграмович Сімов'ян [22, 39, 43]. У 2007 р. лауреатом рейтингу «Харків'янин року» за активну діяльність з розвитку культурно-розважальних послуг став директор розважального комплексу «Баден-Баден» Армен Герасимович Асланян [42].

З 2000 р. директором Харківського відділення ВАТ «САН ІнБев Україна» (ВАТ «Пивзавод «Рогань») є Георгій Артемович Амбарцумян. Він народився у 1955 р. у Харкові. Трудову діяльність розпочав у 1974 р. слюсарем ремонтно-монтажного управління. Після служби в армії працював на

Харківському пивзаводі №2, де зробив кар'єру від слюсаря, а потім начальника цеха мінеральної води до головного механіка, а згодом – до головного інженера. Г.А.Амбарцумян закінчив Київський політехнічний інститут. У 1998 р. він став директором ВАТ «Пивзавод «Рогань», яке у 2000 р. увійшло до складу групи пивзаводів «САН ІнБев Україна». Під керівництвом Г.А.Амбарцумяна було докорінно оновлено значну частину виробничих потужностей пивзаводу «Рогань». Продукція заводу отримала на престижних спеціалізованих виставках більш ніж 200 нагород (кожна друга – золота), серед яких 11 – Гран-прі. Г.А.Амбарцумяна було нагороджено нагрудним знаком «За заслуги», а наприкінці вересня 2007 р. він отримав подяку Харківської обласної державної адміністрації та обласної ради «За сумлінну працю» [21, с.98]. Він також тричі ставав лауреатом регіонального рейтингу «Харків'янин року» (2003, 2005, 2010) [40, 41, 43].

На 2008 р. головою Наглядової ради Закритого акціонерного товариства «Колос», членом Наглядової ради Харківського державного університету харчування та торгівлі був Карен Робертівч Ванецян. Він народився в 1968 р. в Єревані. В 1986 р. вступив до Харківського інституту громадського харчування, заочне відділення якого закінчив після служби в армії. В 2004 р. його було призначено Головним управляючим проекту будівництва заводу «Колос» в Харківському регіоні [17].

З 1997 р. заступником віце-президента, директором департаменту капітального будівництва АТ «Концерн АВЕК та К°» є Юрій Хуршудович Степанян – лауреат Всеукраїнського конкурсу Держбуду України, двічі лауреат III Всеукраїнського конкурсу «Інтер'єр-2002». Він народився 4 березня 1942 р., через декілька місяців після загибелі батька – Хуршуда Джавадовича Степаняна, офіцера Червоної армії. Ю.Х.Степанян почав трудову діяльність токарем в 1959 р. на заводі ім. Шевченка. У 1966 р. закінчив вечірнє відділення Харківського інституту інженерів комунального будівництва за фахом «Міське будівництво». Його дипломний проект стадіону «Вища школа» у Саржиному Яру був реалізований через 10 років. У 1963-1968 рр. Ю.Х.Степанян працював інженером-будівельником в Харківському обласному управлінні зв'язку, у 1968-1986 рр. – начальником відділу капітального будівництва в Харківському управлінні Держпостачання УРСР, а в 1987-1993 рр. – заступником генерального директора по капітальному будівництву Інституту монокристалів НАН України. За час його роботи в інституті були побудовані лабораторно-виробничий комплекс інституту, житловий будинок і корпус пластмасових сцинтиляторів, а також реконструйовано завод хімічних реактивів. Після переходу Ю.Х.Степаняна в АТ «Концерн АВЕК та К°», під його безпосереднім керівництвом було введено в експлуатацію офісну будівлю концерну, інтер'єр-салон «Бегемот», 2 магазини високої моди «Егле», адміністративну та офісну будівлю Торговельного центру на станції метро «Барабашова», кафе «Альбатрос», магазин піротехнічних виробів, скульптурно-художню композицію «Скрипаль на даху» та багато інших об'єктів [45, с.121].

В 1993 р. президентом АТЗТ «Курязький домобудівельний комплекс» призначили Емілія Шаваршовича Тер-Степаняна. Він народився 23 квітня 1951 р. у Вірменії. У 1978 р. закінчив будівельний факультет Харківського інституту інженерів залізничного транспорту ім.С.М.Кірова за фахом інженер-будівельник. Після закінчення інституту до 1992 р. працював у будівельному управлінні №112 тресту «Південтрансбуд» Міністерства транспортного будівництва СРСР на посадах будівельного майстра, виконроба, головного інженера, начальника управління. Під його керівництвом управління досягло значних успіхів: внесено більше десяти раціоналізаторських пропозицій з економічним ефектом більше мільйона карбованців. У 1992 р. Е.Ш.Тер-Степанян був призначений генеральним директором підприємства «Курязький домобудівельний комбінат», яке під його керівництвом спочатку було перетворено в орендне підприємство, а в 1993 р. – в Акціонерне товариство закритого типу «Курязький домобудівельний комплекс», яке є єдиним комплексом, що включає в себе завод з випуску залізобетонних конструкцій, будівельні управління, а також управління механізації та транспорту. За весь час існування підприємства побудовано та здано в експлуатацію понад 400 тис. кв. м. житла у Харківській, Полтавській, Дніпропетровській, Курській та інших областях [35]. Академіка Академії транспорту України, Академії будівництва України і Східноукраїнської академії бізнесу Е.Ш.Тер-Степаняна було нагороджено медаллю «За трудову доблесть» (1986), Почесною грамотою ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР (1987), знаком «Почесний транспортний будівельник» (1995), Почесною грамотою Харківської обласної державної адміністрації (2001), Подякою Харківського міського голови (2006) [21, с.124]. У 2001 р. Е.Ш.Тер-Степанян став лауреатом регіональних рейтингів «Харків'янин сторіччя» та «Харків'янин року» [44, 39]. В цьому ж році йому було присвоєно почесне звання заслужений будівельник України [21, с.124].

На 2010 р. членом Комісії з питань депутатської діяльності, законності та правопорядку,

депутатом Дзержинської районної ради був відомий бізнесмен, власник вірменських ресторанів «Урарту» та «Кавказька кухня» Павлуш Ашотович Акопян [8]. Генеральним директором Україно-Італійського спільного підприємства «AREMIT» та директором приватного підприємства «Аракс» (з 1999 р.) є Артур Арамович Авоян [23]. Брат А.А.Авояна, Армен Арамович Авоян, у грудні 1985 р. був призначений директором філії №1 тресту «Житлобудівництво-2», а в 1991 р. – директором заводу залізобетонних конструкцій тресту. У 1994 р. він заснував власний бізнес, створивши товариство з обмеженою відповідальністю «Ганна». Він є директором цієї фірми, яка виробляє вірменський національний хліб. Свою продукцію вона поставляє в торгівельну мережу міста, області та інших регіонів [23]. З 2000 р. генеральним директором будівельно-виробничої фірми «Тинава» працює Вараздат Норайрович Хуршудян, який в 1994 р. став одним із засновників будівельно-виробничої фірми «Ріар-Лтд», а в 1997-2000 рр. очолював її [23].

Висновки та перспектива подальших досліджень. В другій половині XIX – на початку ХХІ ст. харківські вірмени відігравали значну роль в економічному житті міста. Основними сферами торгівлі, де працювали вірмени на початку ХХ ст., були хлібобулочна, винна та фруктова. На сучасному етапі історії вірменської громади значно посилюється вплив її представників на різні сфери економіки міста: торгівля, банки, будівництво, медіа-бізнес та інші. Результати дослідження можуть бути використані у подальшому вивченні історії вірменської громади Харкова, економічної історії міста, а також при підготовці підручників та навчально-методичних посібників з історії України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адресная и справочная книга «Адресь Харькова». – Харьков, 1910.
2. Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1912». – Харьков, 1912.
3. Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1913». – Харьков, 1913.
4. Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1914». – Харьков, 1914.
5. Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1916». – Харьков, 1916.
6. Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1917». – Харьков, 1917.
7. Адресно-довідкова книга «Весь Харків на 1929 рік». – Харків, 1929.
8. Акопян Павлуш Ашотович // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.dzerzhrada.kharkov.ua/rus/view.php?n=depv&id=1>]. Доступ – 07.04.2008.
9. Биография Арсена Авакова // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.avakov.com/pages/print.php?id=3>]. Доступ – 12.11.2007.
10. Грузинский В. Телеведущая Карина Давтян в День рождения стала президентом / В.Грузинский // [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.mediaport.info/gazeta/pages/gazeta_id=96&material_id=12&page=13]. Доступ – 21.06.2009.
11. Давтян Дмитро Олександрович // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/person/davtyan-dmitro-oleksandrovich-255.html>]. Доступ – 27.04.2011.
12. Давтян Карина Олександрівна // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/person/view/id/176>]. Доступ – 27.04.2011.
13. Інтерв'ю з Гурджян Н.Б. Від 21.11.2010 р. Архів автора. – 40 хв.
14. Інтерв'ю з Давтяном В.С. Від 25.04.2010. Архів автора. – 32 хв.
15. Карапетьян Юрій Костянтинович. Біографія. [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.karapetyan.openua.net/bio.php>]. Доступ – 12.05.2009.
16. Карнацевич В. Л. 100 знаменитых харьковчан / В. Карнацевич. – Харьков: Фолио, 2005. – 510 с.
17. Лица общины // Канч. – 2004. – №4. – С.3.
18. Международные награды – харьковчанам. // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://kh.ura-inform.com/print/5113.html>]. Доступ – 21.06.2009.
19. Мкртчян Роберт Юрійович // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/?page=rada/showbio.php&id=60>]. Доступ – 21.06.2009.
20. Мкртчян Юрік Степанович. Народний депутат України // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua>]. Доступ – 15.06.2008.
21. Наука и образование Украины. «Украина 2007. Персоналии». – Харьков.: Издательский дом «Известные имена», 2007. – 132 с.
22. О компании // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.national.kharkiv.com/Docs/about.html?ru>]. Доступ – 15.02.2008.
23. Община в лицах // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.khano.com.ua/index/0-26>]. Доступ – 22.09.2009.
24. Петросов Валерий Альбертович // [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.spkb.com/public_persons.php?Id=15]. Доступ – 01.03.2008.
25. Пикалева Ю. Вода для жизни и жизнь для воды / Ю.Пикалева // Канч. – 2005. – №10. – С.4.
26. Пиротекс. История // [Електронний ресурс. Режим доступу: http://pirotex.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=12&Itemid=1&limit=1&limitstart=2]. Доступ – 13.02.2010.

27. Розпорядження Президента України про звільнення Ю. Мкртчяна з посади заступника голови Харківської обласної державної адміністрації // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://uazakon.com/document/-spart84/inx84113.htm>]. Доступ – 06.10.2008.
28. Розпорядження Президента України про призначення Ю. Мкртчяна заступником голови Харківської обласної державної адміністрації // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://uazakon.com/document/spart95/inx95572.htm>]. Доступ – 06.10.2008.
29. Саркис Давтян [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://druzya.com/forum/showthread.php?6736>]. Доступ – 13.02.2010.
30. Слинько Д. Александр Давтян – бизнесмен «с огоньком» / Д.Слинько // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://focus.in.ua/article/10349.html>]. Доступ – 18.01.2008.
31. СНІПФ АРГУС. Контакты // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.banksoft.com.ua/index.php?id=6>]. Доступ – 06.06.2008.
32. Соколенко Е. Умер бывший руководитель харьковского КП «Вода» Валерий Петросов / Е.Соколенко, Д.Гвилава // [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.sq.com.ua/show_news/85147.html]. Доступ – 02.04.2009.
33. Стронова Е. Давтян Александр Сергеевич, предприниматель / Е.Стронова // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://tnd.mediaport.info/index.php?action=view&id=10>]. Доступ – 01.04.2008.
34. Тер-Карапелянц Ж.Н. Армянская община Харькова / Ж.Н.Тер-Карапелянц // Община. – 1996. – Вып. 2. – С. 40-43.
35. Тер-Степанян Еміль Шаваршович. Біографія // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.terstepanyan.openua.netbio.php>]. Доступ – 21.06.2009.
36. Харьковский календарь на 1879 год. – Х., 1878.
37. Харьковский календарь на 1890 год. – Х., 1889.
38. Харьковский календарь на 1904 год. – Х., 1903.
39. Харьковчанин года 2001 // [Електронний ресурс. Режим доступу: http://ukrleader.com/ru/projects_ire/kh_year/khars_year/2001]. Доступ – 21.06.2009.
40. Харьковчанин года 2003 // [Електронний ресурс. Режим доступу: http://ukrleader.com/ru/projects_ire/kh_year/khars_year/2003]. Доступ – 21.06.2009.
41. Харьковчанин года 2005. Лидеры промышленности и бизнеса. // [Електронний ресурс. Режим доступу: http://ukrleader.com/ru/projects_ire/kh_year/khars_year/2005/bis2005]. Доступ – 21.06.2009.
42. Харьковчанин года 2007. Лидеры промышленности и бизнеса. Часть 1 (А-К) // [Електронний ресурс. Режим доступу: http://ukrleader.com/ru/projects_ire/kh_year/khars_year/hg2007/hg07_prom1]. Доступ – 21.06.2009.
43. Харьковчанин года 2010. Список лауреатов рейтинга // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://rez.com.ua/?news=57627>]. Доступ – 02.02.2013.
44. Харьковчанин столетия. Руководители и специалисты компаний, концернов, объединений, фирм // [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ukrleader.com/100/khage3.htm>]. Доступ – 21.06.2009.
45. Кто є хто на Харківщині. Видатні земляки. – К., 2007. – 200 с.